

Forfatteren er pensioneret dialektforsker ved Københavns Universitet

Inge Lise Pedersen:

Katastrofer, mobilitet og sprogforandring

– er dét forklaringen på særtræk i sønderjysk og vestfynsk dialekt?

Pestepidemier og dialektgrænser

Den danske stat havde nogenlunde samme indbyggertal i 1800 som i 1300, nemlig ca. 1 mio. Det får os nemt til at tro at hele samfundet var statisk, og at det på grund af høj spædbørnedødelighed og kortere levealder kun lige akkurat kunne opretholde indbyggertallet. Samtidig var bevægelsesfriheden for den mandlige del af landbefolkningen i det meste af 1700-tallet meget begrænset. Det giver nemt det fejlagtige indtryk at de demografiske forhold på landet var næsten uændrede indtil landboreformerne i 1788.

Landbohistorikere har dog peget på at der selv i tilsyneladende statiske regioner har været betydelig migration, og beretninger om hvordan krige og epidemier kunne lægge hele landsdele øde, kontrasterer billedet af gamle dages trygge og rolige landboliv. Ladewig Petersen trækker det for Danmarks vedkommende så skarpt op at det ”inden 1700-tallet er vanskeligt at karakterisere en normal demografisk situation, fordi øjeblikkelige katastrofer fik vidtrækkende følger i den kommende generation, indtil balancen på ny blev forstyrret af sygdom” (Ladewig Petersen 1980:92). Det ustabile var det normale.

Pestepidemier i Danmark

Jeg vil fokusere på sygdomsepidemierne, i datiden kaldt pest.

Ordet pest blev brugt om epidemiske sygdomme med høj dødelighed. I Danmark kender man til 5 epidemier i 1300-tallet, 10 i 1400-tallet, 9 i 1500-tallet, 7 i 1600-tallet og en sidste i 1711 (Poulsen

2016:267, Ladewig Petersen 1980:93, Knudsen 2004:6). Det er en væsentlig del af forklaringen på at vi skal helt op til 1800, før der igen var 1 mio. danskere.

Da epidemierne rasede med forskellig styrke i de enkelte landsdele, førte de indimellem til betydelig migration, og derfor kunne de også få følger for dialekterne og dialektgrænserne.

Den sorte død i Danmark 1349-50

Den værste af alle de epidemier vi kender i Europa, er den sorte død der nåede til Skandinavien i 1349-50. Man skønner at mellem 40 og 60 % af Europas befolkning mistede livet, og at den halverede Danmarks befolkning. Vi har ingen eksakt viden om hvor store forskelle der eventuelt var på dødeligheden i de forskellige landsdele, men det illustrerer voldsomheden at antallet af noterede dødsfald i Ribekannikkernes gavebog steg fra det normale 1,2 pr. år til 17 (Poulsen 2016:267).

Dokumenter fra 1350 viser at foretagsomme folk forsøgte at berige sig ved at sætte sig i besiddelse af kirkens gods i en række vestjyske sogne fra Tarm til Stadil og Hee (Hørby & Olsen 2002:208-10). Disse sogne var åbenbart næsten folketomme efter pesten, og de der skulle varetage kirkens interesser, var døde.

Den hvide død 1601-03

Pesten 1601-03 blev kaldt den hvide død og regnes for den værste efter 1500. Den kom fra Danzig, bragt hertil via kornimport, og begyndte i København, men bredte sig ud over Sjælland og huserede i Jylland 1602-03. Den skal have været landsdækkende, men vi har ikke noget overblik over eventuelle regionale forskelle.

Den udryddede ofte hele familier, fx beretter århusborgeren Rasmus Pedersen Thestrup at begge hans forældre og alle 5 mindre søskende døde af pest i 1603. Han overlevede kun fordi han i 1602 var sendt i skole i Lübeck – netop på grund af den truende pest (Knudsen 2004:15).

Dysenteri i Østdanmark 1653-54

Ind i 1600-tallet bliver det muligt at få bedre overblik over dødeligheden. Men først efter at der er indført kirkebøger i hele landet

i 1646, kan vi få et klarere billede af de regionale forskelle. Selv om langt fra alle kirkebøger fra 1600-tallet er omhyggeligt ført, endsize bevaret til nutiden, og de nok især mangler fra de steder og tidspunkter hvor både krig og sygdom har hærget, kan de bevarede kirkebøger give os en meget mere detaljeret viden om forløbet end de spredte kilder vi har fra tidligere tider.

Samlet regner man med en befolkningsnedgang fra 1645 til 1660 på 20 %, men med meget ujævn fordeling.

Pesten i 1653-54 (i datiden kaldt blodsot) ramte kun Østdanmark, mens egnene vest for Store Bælt gik næsten fri. Hårdest gik det ud over København, hvor det anslås at mellem 8.500 og 9.000 døde, dvs. tæt på en tredjedel af Københavns befolkning (Knudsen 2004:12). Ud fra de bevarede kirkebøger skønner man at der døde 13 % i landsognene, men der var stor forskel fra sogn til sogn. I Gentofte (som dengang var et landsogn) blev der begravet 180 i 1654, mens gennemsnittet 1652-1666 (når man ser væk fra 1654) var 15,4. Der døde altså næsten 12 gange det normale i peståret (Knudsen 2004:6).

Bortset fra Kolding spredte pesten sig denne gang ikke til Jylland, og den bredte sig heller ikke uden for Kolding. Måske virkede de foranstaltninger der var indført med pestforordningerne i 1625 og 1652, fx at man forsøgte at isolere de syge, at markeds- og torvedage blev aflyst og rejsende dirigeret uden om pestramte byer.

Plettyfus i Sydvestdanmark 1659-60

I 1659-60, i forbindelse med svenskekrigene, blev det så Vestdanmarks tur, og i de hårdest ramte egne (og fordi plyndringer og pest gik hånd i hånd) var dødeligheden endnu større end ved pesten på Sjælland i begyndelsen af 1650'erne. I et tingsvidne fra Malt herredsting hedder det således: ”mange ere døde aff Hungers Nød saa der er iche mange i huer Sogn en thou eller trei paar folch som endnu Leffuer saa der er iche saa mange i byen som kunde hielpe huer andre til hande, saa mange er opædt i Hussene aff hunde. Der er faa i Malt herit som haffve nogen auffling aff de der endnu Leffuer saa byerne staaar mesten part gandsche øde” (efter faksimile Lassen 1958:56d).

Smitten kom med de polsk-brandenborgske hjælpetropper, som var hidkaldt for at hjælpe med at jage Karl Gustavs tropper ud af Jylland og Fyn. De kom til egne der allerede var hærget og udpint af

Pestens demografiske følger

Aksel Lassen når frem til at omkring halvdelen af befolkningen døde i et bredt bælte på begge sider af Kongeåen fra Ribe til Kolding og videre til Horsens, mens Nordvestjylland var næsten uberørt. Malt herred var det hårdest ramte med sogne hvor 2/3 af indbyggerne døde. Det betød at der ikke var nogen til at overtage de ledigblevne fæstegårde, i 1662 var der således 75 % ødegårde i Malt herred (Lassen 1958:56). Men ødestedsprocenterne dalede forbløffende hurtigt i de sønderjyske herreder.

De følgende år var præget af at der var meget få dødsfald og ægteskabsalderen faldt hvor pesten havde hærget – det blev jo lettere at få foden under eget bord. Det store antal vielser og fødsler kan dog kun forklares ved at der også var en betydelig indvandring fra Nordvestjylland hvor pesten ikke havde været så voldsom. Aksel Lassen peger på at tallet af fødsler og dødsfald i årene efter 1660 var fundamentalt forskelligt i Nordvest- og Sydøstjylland (1958:111). Fra de mere magre egne mod nordvest kendes der da også adskillige klager over at fæsterne opsagde deres kontrakter og flyttede mod syd og øst, hvor jorden var bedre og der var fæstegårde nok at få. Det betød fødselsunderskud og stagnation i de magre egne fordi de unge var flyttet. (Lassen 1958:143).

Sproglige følger i Syd- og Sønderjylland?

Viggo Sørensen og Kristian Ringgaard har uafhængigt af hinanden (1982 og 1993) peget på at der er en række sydjyske dialektgrænser hvis forløb sandsynligvis skal forklares ud fra de betydelige befolkningsvandring der fandt sted omkring 1660. Derfor bredte en række centrale vestjyske træk, såsom foransat artikel, vestjysk genus og vestjysk stød sig som en kile ind i det sydøstjyske (Jysk Ordbog kort 7.1, 1.5). Disse analyser vil jeg ikke gå yderligere ind på. Men er det gjort med det?

Nu kan pesten jo ikke forklare alting, men hvis man ikke kun anlægger en dialektgeografisk synsvinkel, men også en sociolingvistisk, er der også andre ting der falder i øjnene.

Sydøstjysk og (især) sønderjysk ser ud til at rumme en del former som må skyldes sekundære ændringer i forhold til andre jyske dialektområder.

Man kunne nævne udviklingen af endelsen -et. I et større sønderjysk og sydøstjysk område ender svage verber på -t både i præteritum og participium. Det er blevet beskrevet som en ”udlydshærdning”, mens andre (undertegnede inklusive) hælder mere til at forklare det som restitution, men det vil jeg lade ligge ved denne lejlighed, og i stedet fokusere på de sønderjyske reflekser af langt e og ø.

Sønderjysk *ej*, *øj* versus nørrejysk *iā*, *yā*

I størstedelen af Sønderjylland siger man ikke *biān*, *syā*, (ben, sø), men *bejn*, *søj*. At det ikke er en ”oprindelig” forskel mellem sønderjysk og nørrejysk, ses af at Flensborg Stadsret har skriveformer som *ien*, *bien* (en, ben) og af stednavne som Vonsild og Jested samt ordformer som *vāst* (ost), der forudsætter en diftongering. Vi må altså regne med at der i middelalderen var samme diftongering i Sønderjylland som i Nørrejylland.

Dertil kommer at det ikke er hele Sønderjylland der bruger *ej*, *øj*. På Als, i Angel og Fjorde bevarede man de gamle udtaler. I Fjorde sagde man *siā*, *dyō* (se, dø), i Angel *fiā*, *gryō*, *kyōf* (fed, grød, købe) og på Als *stiān*, *hy* (sten, høre). Det samme var tilfældet i det gamle Nørre Tyrstrup herred (dvs. de 8 sogne lige syd for Kolding der kom til at ligge nord for grænsen i 1864) samt de nordligste sogne i Sønder Tyrstrup herred.

Her har man i vidt omfang brugt former med lydlukning eller diftongering af langt e, ø og o. Det hed ikke blot *si'*, *i'q*, *fi'e*, *sti'n* (se, eg, fed, sten), men også *sni'*, *ri'w*, *fri-dā* (sne, reb, fredag). Og man sagde *dy'*, *fry'*, *gry'ā*, *ry'q* (dø, frø, grød, røg) og *fu'ā*, *su'āl*, *muās* (fod, sol, mose) (Bogh 1929:131, 129-30).

Diftongeringen eller lydlukningen var altså betydeligt mere gennemført end i nørrejysk normalt, således også af o i udlyd. Det hed ikke kun *sku'*, *ku'* (sko, ko) som i nørrejysk, men også *bu'*, *klu'*, *tu'*, *gru'* (bo, klo, to (dvs. vaske), gro), og der var også lydlukning foran ældre p og k (hvor nørrejysk har o): *klu'q*, *bu'q* (klog, bog) (Bogh 1929:129).

Nørre Tyrstrup herred hørte til Slesvig, men er et grænseområde mellem nørrejysk og sønderjysk, og dets politiske historie har betydet at det har haft mere kontakt nordpå end resten af Sønderjylland. N.P. Bogh vil forklare diftongerne med at Tyrstrup herred er blevet

befolket nordfra og derfor har de nørrejske overgange, men senere er herredet blevet påvirket af slesvigske der havde større prestige (Bogh 1929: 137).

I stedet for at henvise til bebyggelseshistorien vil jeg betragte både Fjorde, Angel, Als og Tyrstrup som reliktområder. Alle de her nævnte former fra Tyrstrup genfindes i Fjorde på nær ordet grød der er afløst af *brei*. Disse egne har i deres geografiske udkantposition bevaret lydlukningen/diftongeringen mens hovedparten af Sønderjylland fik et enklere vokalsystem. Men hvorfor holdt sønderjyderne op med at bruge de gamle diftonger?

Slesvig som sprogsamfund

De mange børn og unge og de mange tilflyttere, sikkert også mest unge, i de hastigt regenererede pestområder efter 1660 betød at man kunne forvente flere og hurtigere sprogforandringer end i mere statiske dialektsamfund.

Nu var Slesvig som helhed ikke et statisk samfund, det var tværtimod en indfaldsvej for meget nyt. Det var præget af sprogkontakt, og det var mere urbaniseret end resten af Jylland. Omkring 1530 boede ca. 13 % af Slesvigs befolkning i byer (Poulsen 2016:269), og de fire købstæder i Nordslesvig havde ved den første egentlige folketælling i 1769 alle over 2.500 indbyggere. Kun fem købstæder i Nørrejylland havde den størrelse, de fleste havde under 1000 indbyggere, og Flensborg blev med sine næsten 10.000 indbyggere kun overgået af København (Feldbæk 2003:79).

Børnedødeligheden var dengang væsentlig større i byer end på landet, så de krævede stadig tilvandring for at vokse, og de slesvigske byer voksede gennem 1600- og 1700-tallet. I sådanne sprogsamfund hvor mange skal lære det lokale talesprog som voksne, opstår der typisk forenklinger.

De sønderjyske bymål (som er de eneste jyske bymål vi har en nogenlunde viden om) har da også træk som vi kender fra andre byer, først og fremmest sproglige forenklinger, fx sammenfald af *n* og *nj*, *l* og *lj*. Mest frapperende er at både *lag*, *lov*, *løv* og *ræv* udtales med *aw* i Åbenrå, mens nabodialekterne skelner mellem *aw*, *åw*, *æw* (Olsen 1949:13). Desuden havde de traditionelle bymål flere lån fra tysk end

de landlige dialekter, som et resultat af at (især neder-)tysk gennem lang tid spillede en meget større rolle i byerne end på landet.

Med den relativt høje urbaniseringsgrad har bymålene kunnet influere de landlige dialekter mere end i Nørrejylland.¹

Om sønderjyderne begyndte at sige *sej* og *køjə* (se, køre) i stedet for *siə* og *kyə* i slutningen af 1600-tallet, ved vi ikke, men det er en mulighed. I hvert fald er glidningen meget kraftig i Åbenrå bymål (Olsen 1949:15), og folk flygtede i stort tal til byerne i 1659 da hjælpetropperne invaderede landsdelen. Det er altså en periode hvor kontakten mellem by og land var større end i mere fredelige tider, og de regenererede lokalsamfund var præget af mange unge og stor sproglig variation. Begge dele befordrer sprogændringer.

Fyn 1659-60

Muligheden bestyrkes af at det samme skete på Vestfyn, som blev næsten lige så hårdt ramt af både plyndringer og pest som Sønderjylland i 1659, men ellers har haft en mindre omtumlet historie.

Også vestfynsk har bevaret en række gamle former med lydlukning fx *i', i'm, ri'nt, fri'də, ly', ry'* (eg, em, rent, sent, fredag, løg, røg), men den normale refleks af langt e og ø er æj og oj: *sæj', bæj'n, hoj', kloy', foj', fojlə* (se, ben, hø, klø, føde, føle), altså diftonger som ligner de sønderjyske, blot med større afstand mellem de to komponenter, mens Øst- og Sydfyn som resten af øerne har *iə, yə*.

De vestfynske diftonger glimrer ved deres fravær i middelalderlige kilder og må anses for sekundære (mere udførligt Pedersen 2009). Jeg har foreslået at ændringen er sket i de tumultuariske år med besættelse og pest som ramte Vestfyn hårdt.

Vi kan ikke komme så tæt på pestens dødelighed som i Sønderjylland da der er bevaret ret få kirkebøger, fra Vends herred omkring Middelfart således kun én, nemlig fra Vejlbj. En indførsel i kirkebogen fra Nørre Åby på Vestfyn, som fortæller om Marina Erik Nielsens der sad alene tilbage i gården uden hjælp og ”hvis indvolde blev af en hund ædt, der hun lå lig”, kunne tyde på at der er en vis sandhed i udsagnet om at ”intet sted i Danmark havde så hårde livsvilkår som Fyn i vinteren 1659/60 og foråret 1660” (Blomberg 1973:426, 420).

¹ Jf. at der hvor man i Mellemslesvig skiftede fra dansk dialekt til nedertysk, var det netop nedertysk bysprog man gik over til (Bock 1933:347, Pedersen 2000:142-43).

Lige som i Sønderjylland flygtede landboerne i stort tal til byerne, og selv om de fleste nok vendte tilbage da tropperne var væk, medførte epidemierne dybtgående befolkningsmæssige forskydninger, på Fyn således også vandring fra by til land bl.a. fra Odense på grund af efterfølgende hård beskatning.

Det høje antal ødegårde blev ligesom i Sønderjylland nedbragt meget hurtigt, og der regnes med en betydelig nettoindvandring til Fyn efter 1660. Der er mig bekendt ikke foretaget nogen analyser af hvor de indvandrede kom fra, men de interne vandringer i Danmark i den her skildrede periode havde overvejende retning mod øst. Der var tæt forbindelse mellem Sønderjylland og Fyn, og det var ikke kun troppernes marchruter der gik fra Middelfart og Assens mod Odense.

Vi ved ikke meget om bymålene i de fynske købstæder, men Finn Køster har påvist at langt e og ø i en vis udstrækning er blevet udtalt med glidning *ej*, *øj* i flere af byerne, ganske som beskrevet i Åbenrå (Køster 2000). Det gør det fristende at antage at de vestfynske diftonger ganske som de sønderjyske er begyndt som en koineisering, som resultat af de særlige demografiske forhold med mange tilflyttere, heraf en del byboer, og et meget stort antal børn og unge. Om denne udvikling er blevet støttet af (eller ligefrem sat i gang af?) sønderjyderne, tør jeg ikke indlade mig i diskussion om, men eftersom epidemien 1711 kun ramte dele af Sjælland, var pesten 1659-60 den sidste voldsomme epidemi i Vestdanmark. De følgende 150 år var præget af relativt stor demografisk stabilitet. Da Vestfyn samtidig var et område med god jord, var alle muligheder til stede for at vestfynboerne blev hjemmefødninge og kunne udvikle deres særheder, også hvad talesproget angik, og diftongerne kunne stille og fredeligt udvikle sig videre så *ej*, *øj* blev til *æj*, *øj* – og som en slags paralleludvikling blev langt æ også diftongeret til *aj*. Jeg antager altså at det er samme udvikling som i Sønderjylland, men den er gået videre, og støtter mig her til Henning Andersens tese om at der i små samfund med tætte netværk kan foregå eksorbitante fonetiske udviklinger såsom klusilparasit – som også kendes på Vestfyn (Andersen 1988: 70).

Er det overhovedet tænkeligt at pesten i 1659 kunne få så store sproglige konsekvenser?

I den tidlige dialektforskning mente man at dialekterne var meget gamle og dialektgrænserne stabile. Skellet mellem øst- og vestfynsk regnede man således for førmiddelalderligt (Brøndum Nielsen 1927: 104 ff.). Det modsiges af at der ikke er nogen sikre middelalderlige skriveformer med vestfynske diftonger, og jeg har draget den slutning at de vestfynske diftonger er sekundære og med fordel kan ses i sammenhæng med en tilsvarende ændring i Sønderjylland.

Byforskere har vist at den tilsyneladende statiske demografi dækker over hvad de kalder en dynamisk stagnation, af Ladewig Petersen udtrykt så skarpt at der ikke er nogen demografisk normalitet før 1700. På den baggrund er der ingen tvivl om at de periodevis omfattende indre vandringer har kunnet føre til ændrede dialektgrænser.

Man har også efterhånden nedtonet forestillingen om de isolerede lokalsamfund, og om bønder næsten uden kontakt med byboerne. Tværtimod hævder man at land og by skal ses i forhold til hinanden. Hvad talesproget angår, vanskeliggøres dette af at vi ved meget lidt om byernes sprog. Fælles for de bydialekter vi ved noget om, er at de er præget af forenklinger som typisk opstår ved sprog- og dialektkontakt. Både de indre vandringer og et ændret flyttmønster visse steder, hvor der i kølvandet på pesten også skete flytninger fra by til land, kunne danne grobund for at forenklingerne kunne brede sig fra byerne til de landlige områder, og der kunne ske nye forenklinger i de landlige dialekter. Den anderledes alderssammensætning med mange unge betød at ændringerne lettere kunne slå igennem.

Pestperioden skabte mere kontakt mellem by og land og førte til omfattende migration mellem forskellige dialektområder. Det betød mere direkte sprogpåvirkning, så ikke blot (former fra) en anden landlig dialekt kunne brede sig, men også bysprogsformer, ja måske kunne de demografiske forhold endda blive så brogede at der kunne ske en form for koineisering også i mere landlige lokalsamfund. Svaret på ovenstående spørgsmål må altså blive: Ja.

Litteratur

- Andersen, Henning (1988): Center and periphery: adoption, diffusion and spread. J.Fisiak (ed.) *Historical Dialectology. Regional and Social*. Berlin:39-83.
- Blomberg, Aage Fasmer (1973): *Fyns Vilkår under Svenskekrigene 1657-1660*. Odense.
- Bock, Karl Nielsen (1933): *Niederdeutsch auf dänischem Substrat*. København.
- Bogh, N.P. (1929): Nogle Bemærkninger om Tyrstrup-Målet. *Danske Folkemaal* 3:129-141.
- Brøndum Nielsen, Johs. (1927): *Dialekter og Dialektforskning*. København.
- Feldbæk, Ole (2003): Den lange fred 1700-1800. *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*. København.
- Hørby, Kaj & Rikke Agnete Olsen 2002: Velstands krise og tusind baghold 1250-1400. *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*. København.
- Johansen, Hans Chr. (1978): Danmarks folketal omkring år 1700. *Historie*:360-74.
- Jysk Ordbogs atlaskort: Jyskordbog.dk → Atlaskort.
- Knudsen, Lise Gerda (2004): Den grasserende pestilenz. *Fortid og Nutid* 2004/4:3-20.
- Køster, Finn (2000): Træk af sproget i byerne på Fyn. *Danske Talesprog* 1:89-108.
- Ladewig Petersen, E. (1980): Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. *Dansk Socialhistorie* 3. København.
- Lassen, Aksel (1958): *Skæbneåret 1659*. Århus.
- Lassen, Aksel (1965): *Fald og Fremgang. Træk af Befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960*. Århus.
- Olsen, Karen Marie (1949): Synchronisk Beskrivelse af Aabenraa Bymaal. *Danske Folkemaal* 16:1-67.
- Pedersen, Inge Lise (2000): Urban and rural dialects of Slesvig: political boundaries in the millenial retreat of Danish in Slesvig. *International Journal of the Sociology of Language* vol 145. Berlin-New York:131-151.
- Pedersen, Inge Lise (2009): Er det svenskerne der har bragt uorden i diftongeringen i Sønderjylland og på Vestfyn? Frans Gregersen og Tore Kristiansen (red.) *Fra folkemål til multietnolekt*. Oslo:384-405.
- Poulsen, Bjørn (2016): Senmiddelalderen 1350-1550. Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*. Århus:267-446.
- Ringgaard, Kristian (1993): Dialektgrænser og skæbneår. Karen Margrethe Pedersen & Inge Lise Pedersen (red.) *Jyske Studier*. København:219-224.
- Sørensen, Viggo (1982): Om muenen, o a mårer, om monner. *Ord & Sag* 2:40-50.